

ВІДГУК

на дисертацію **Калениченко Тетяни Андріївни** "Релігійна складова суспільно-політичного конфлікту кінця 2013-2017 рр. в Україні", подану на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Дана дисертація є давно очікуваним теоретичним узагальненням матеріалу, над яким авторка почала працювати ще під прізвищем "Мухоморова" як кореспондентка РІСУ. Вже 4 грудня 2013 р. вийшла її перша стаття-репортаж "Майдан релігійний: духовенство на захисті миру і справедливості", де вона з місця подій інформувала Україну про те, що відбувається. Майже щодня виходили її репортажі, інтерв'ю, статті¹, кількість яких добігає до 200, що не знайшло відображення в списку літератури по темі дисертації. Хоча всі вони об'єктивно фіксували ті кардинальні суспільно-політичні трансформації, які переживало суспільство, зокрема релігійний його сегмент. Дисертантка стала не тільки хронікером тих подій, детально описуючи все, що бачила і учасником чого була, але й одним із перших аналітиків процесів, які отримали різні назви і різну оцінку.

Певно, знайдуться люди, зокрема історики, які спробують закинути авторці її поспішність, з якою вона взялася теоретично осмислювати недавні події, аргументуючи необхідність часової дистанції від них. Вони будуть праві, але тільки частково, оскільки вважається, що найправдивішими враженнями є саме перші, по гарячих слідах. З часом ті враження тьмяніють, на них нашаровуються пізніші враження, враховуються вже негативні чи позитивні наслідки тієї події. Саме тому в історії найбільш переконливим джерелом вважаються хроніки або мемуари. Схопити саму подію, її суть - це особливий дар, яким вповні володіє авторка. Схожими мотивами керувалися упорядники відомої книги "Майдан і Церква", коли вирішили сфокусуватися на зборі інформації про реакцію релігійних організацій на протестні акції народу. Важливо зафіксувати, з якими закликами зверталися релігійні лідери до протестувальників, якими словами підтримували або застерігали їх. Зараз вже можна аналізувати, що спрацювало, а що ні, але це вже не може змінити сам хід події: воно сталося як сталося. За цією контекстуальністю справжній науковець побачить історичні причини і виклики, проштудіює безліч реакцій різних людей, свідомо пропустить через себе безперервний потік різноманітної інформації, критично осмислить її. Авторці вдалося схопити цей нерв, відтелеграфувати тексти, встановити хронологію подій, зорієнтуватися самій і зорієнтувати читача "у надскладній системі включеності релігійного чинника та окремих конфесій до Майдану"², до післямайданних подій, зокрема анексії Криму та війни на Сході України.

Зайве, напевно, доводити актуальність заявленої теми, оскільки всі ці слова "конфлікт, Майдан, війна" у всіх на слуху, незалежно від політичних, релігійних, цивілізаційних орієнтацій та оцінок. Переважна більшість релігієзнавців були втягнуті і в самі процеси, і в їх осмислення, тому діагностика, яка запропонована Т.Калениченко, не залишає байдужими справжніх науковців. Робота цікава. Робота самостійна. Робота ґрунтовна. Робота дискусійна. Саме про це і поміркуємо.

¹ https://risu.org.ua/ua/index/search?query=%D0%9C%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%BC%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B0&articles_p=60

² Майдан і Церква. - К., 2015. - С.6.

Обравши об'єктом дисертаційного дослідження релігійну складову в межах суспільно-політичних конфліктів, а предметом специфічні прояви релігійної складової актуального суспільно-політичного конфлікту в Україні з кінця 2013 року до середини 2017 року, авторка чітко визначила часові і смислові межі своєї дисертації. Вона сміливо вводить в дисертацію та навіть в її назву поняття "релігійна складова (компонент)" і дає своє авторське визначення. "Під релігійним компонентом (складовою, чинником) розуміється, - пише вона, - залучення представників релігійного середовища (інституцій, організацій... вірян...) до соціально-політичного процесу". І далі: "релігійний компонент буде визначатись як залучення та вплив релігійних акторів, що виступають як соціальні, щодо конфлікту..., які є одним із важелів впливу на перебіг та розвиток ситуації". Таке розуміння компоненту (складової) не може не викликати певного застереження. Компонент - це частина або елемент якогось (чогось) цілого (об'єкта, явища, процесу тощо) і може використовуватися для характеристики структури, а не функціонування цього цілого, як це робить автор, визначаючи компонент через "залучення". Нам видається, що більш прийнятним було б використання вже усталених понять.

Незважаючи на термінологічну дискусійність поняття "релігійна складова", нам всім зрозуміло, про що, власне, йдеться. Сама дисертантка, визначаючи наукову новизну своєї роботи, пише про концептуалізацію "поняття релігійної складової конфлікту, що відрізняється від релігійного конфлікту (!) за своїм характером і розуміється як частина загально-суспільного конфлікту, яка може мати різний вплив та наслідки для суспільства і при цьому обертається впливом на релігійне середовище, яке залучене до зіткнення певних інтересів". Далі уточнюється, що "суспільні події 2013–2017 років в Україні мали не лише релігійну складову, яка включалася до них, і окремі прояви релігійно забарвлених конфліктів, які стали наслідком соціальної напруженості".

Поняття "релігійна складова конфлікту", яке у автора синонімічне поняттям "релігійний компонент конфлікту" і "релігійний чинник конфлікту" (що змістовно не зовсім збігається), використовується в двох, як мінімум, значеннях: 1) як складова конфлікту (тобто суспільно-політичний конфлікт утримує в собі як свою частину релігійний компонент) і 2) як складова суспільства і/або політичної системи, яка втягується в конфлікт, але не є його частиною. Чи є тут якась різниця? На нашу думку, є. Чітко не розмежовуючи перше і друге, автор, з одного боку, солідаризується із заявами тих, хто вважає, що в Україні йде релігійна війна і що релігійні організації є самостійними акторами протистоянь, а з іншого - вбачає в релігійних організаціях пасивних виконавців чужої волі, яких просто використовують в своїх цілях відповідні політичні сили.

Такі понятійні складнощі, які спіткали дисертанта на самому початку, поступово і успішно долаються нею на сторінках роботи. І робиться це на хорошій теоретичній базі, в основу якої покладені сумлінно опрацьовані джерела класиків світового та вітчизняного релігієзнавства. Т.Калениченко демонструє глибоке знання різноманітних теорій і методологій, якими описується місце і роль релігії в сучасному світі. Їй добре відомі імена Х.Казанови, П.Бергера, П.Беєра, М.Спіро, Т.Лукманна, К.Гірца, Ч.Тейлора та ін., які фактично визначали світовий дискурс наукового аналізу релігійної сфери, основні тенденції її змін, присутності в приватному та публічному житті, вплив на політику - як внутрішню, так і зовнішню - більшості країн, на процеси ідентифікації різних народів, на роль релігії в різних конфліктах тощо. Автор активно

користується їхніми досягненнями в аналізі секулярної доби і постсекулярних суспільств, в усвідомленні десекуляризаційних процесів.

Осмилюючи авторські оцінки подій в Україні кінця 2013-2017 рр. як "прояв загальних десекуляризаційних процесів", хотілося б уникнути такої однозначності і прямолінійності, взявши до уваги деякі моменти. По-перше, західні дослідники релігії моніторили і узагальнювали ситуацію Європи та Америки. Ті процеси, які там відбувалися, усвідомлювалися у формі теорії секуляризації, яка мала своїх прихильників, і своїх критиків. Але всі вони не вважали її всезагальною, яка пояснює все і всюди. Ч.Тейлор, який про секуляризацію знає майже все, в своїй передмові до українського перекладу його відомої "A Secular Age", застерігав, що його книга "стосується лише розвитку секулярності в латинському християнстві". Він вважав, що "різні шляхи модернізації, а серед них і ті, які можна описати як "секуляризація", в різних провідних цивілізаціях світу є дуже відмінними. Це не єдиний процес, який відбувається повсюдно, десь раніше, а десь пізніше, як звикли вважати західні вчені...". Тейлор свідомо обмежився описом північноатлантичного контексту³. Тобто будь-яка теорія (теорія секуляризації, теорія десекуляризації) - це результат дослідницького досвіду певного вченого у вивченні певного об'єкту. З усіх згаданих вчених, на праці яких посилається дисертантка, Україною цікавився тільки один - Х.Казанова, який має до України особливий респект (його дружина - українка). Неодноразово слухаючи американського соціолога релігії і багаторазово читаючи його твори, в т.ч. і останніх п'яти років, жодного разу не зустріла щодо України поняття десекуляризації. А це певне тому, що Казанова не вважав, що Україна зазнала секуляризації. Ще раз звернулася до його збірки "По той бік секуляризації"⁴, де він щодо релігійних процесів в Україні вживає поняття "релігійне відродження" і жодного разу не вживає "десекуляризація" (і не тому, що він його не знає!).

По-друге, що тісно пов'язане із першим. При всьому нашому бажанні інтегруватися в Європу і розглядати Україну як частину світових трендів, в т.ч. і секуляризаційних чи десекуляризаційних, треба враховувати особливості нашого історичного, в т.ч. і релігійно-історичного розвитку. Є думка, що Україна, як частина СРСР, не пережила доби секуляризації. Згідно з теорією секуляризації, релігія втрачає свій вплив і значення, коли суспільство досягає достатньо високого рівня розвитку. Але що цікаво, занепад релігії відбувається лише в Європі, проте не відбувається в інших розвинених країнах, напр. США чи Півд. Корея, Японія тощо. В Україні занепад релігії відбувся не в результаті модернізації суспільства, а через знищення релігії як конкурента комуністичної ідеології, яка сама перетворилася на своєрідний вид релігії, через насильницьке витіснення із соціуму віруючих людей і кліра, замінені на нововіруючих і нову партійну ієрархію, через компенсацію традицій церковної ритуалістики культом нових соціалістичних обрядів, де старі форми наповнювалися новим змістом. Ті потворні форми, в яких нібито існувала секуляризація в соціалістичній Україні, як і в СРСР загалом (войовничий антитеїзм, знищення храмів, релігійних книг і витворів мистецтва як пам'ятників культури, обездуховення освіти тощо), далекі від класики секулярності.

Крім того, знову таки завдяки Х. Казанові, який вважає, що скоріше секуляризуються конфесійно-гомогенні суспільства, а релігійно-плюралістичні

³ Тейлор Ч. Секулярна доба. Пер. з англ. О.Панич. - К.: Дух і літера, 2013. - С.9.

⁴ Казанова Х. По той бік секуляризації. Релігійна та секулярна динаміка нашої глобальної доби. - К.: Дух і Літера, 2017. Особливо цікавим є його останній розділ, спеціально написаний для цієї збірки "Український Майдан: громадянська мобілізація гідності та релігійна ситуація в Україні" (253-262).

суспільства зазнають слабшого впливу секуляризації⁵, екстраполюючи це на Україну, яка ніколи не була моноконфесійною, а тому завдяки балансуванню між православ'ям і католицизмом, греко-католицизмом і протестантизмом, зберігала високий рівень релігійності, ми схильні вважати, що сплекс самосвідомості, духовності, прагнення до ідентифікації, вирізнення себе від іншого (російського, польського, американського тощо) в період суспільно-політичної кризи, ще більше конфлікту відбувся не завдяки десекуляризації, яка розуміється (за В.Карповим) як "реакція на попередній чи одночасний процес секуляризації", а завдяки неусталеності, недоформованості як релігійного, так і світського світу, певній дифузії секулярного в релігійне і релігійного в секулярне. Українці ніколи не жили в ситуації чи добі чисто секулярній або релігійній, а особливо в роки радянської влади, де оманливою була як релігійність, так й атеїстичність. Ні в контексті громадського простору, ні в світлі приписів, ритуальної чи церемоніальної присутності, ні з позицій становища віри в суспільстві (про ці три значення секулярності говорить Ч.Тейлор) у нас немає достатніх підстав вважати Україну секулярною країною, скоріше - псевдо-секулярною, де секулярність встановлена силоміць, під тиском диктаторського режиму. Не можна не погодитися з Тейлором в тому, що "доба чи суспільство є чи не є секулярними залежно від умов духовного досвіду та духовного пошуку"⁶. Не молячись на Тейлора як на ікону, але будучи йому вдячними за розширення горизонту для нашого усвідомлення власної історії, беремося за імплементацію його глибоких роздумувань, його методології для прояснення складної української реальності.

Нам видається, що нинішній період духовного розвитку України відбувається в контексті двох нібито взаємовиключаючих, а в Україні - взаємодоповнювальних процесів: з одного боку, зростають показники релігійності (а чи реально зростає сама релігійність?), а з іншого вибудовується справжня секулярність, що ґрунтується не на боротьбі з релігією, не на протиставленні і ворожбі з нею, а на розмежуванні функціонального призначення і сфер впливу релігійного і світського, враховуючи наявну плюральність середовища, де віра - не єдиний, а один із варіантів світогляду, де поважаються права людини і особистісна свобода.

Повертаючись до десекуляризації і запропонованої американським професором В.Карповим методології, на яку посилається дисертантка, навіть якщо припустити, що на зміну секуляризму і секуляризації в Україні гряде десекуляризм і десекуляризація, то не всі маркери спрацьовують. Зокрема, йдеться про аналіз зближення з секулярними інституціями та релігійними нормами; відродження релігійних практик; повернення релігії в публічну сферу; відновлення релігійного змісту в різних культурних підсистемах, включаючи мистецтво, філософію та науку; пов'язані з релігією зміни в соціальному субстратумі.

"Відродження", "повернення", "відновлення"... Постає питання: а що вважати тим первинним, ідеальним, бажаним для відновлення станом релігії і церкви? Що, власне потребує відродження? Чи ми мріємо повернути в нашу реальність стан релігійності і церкви періоду царської Росії чи навіть Австро-Угорської імперії? Чи приймемо ми абсолютне панування релігії в освіті, культурі, медицині, в інших сферах?

⁵Секуляризація та релігійне життя: перспективи України в світлі глобальних тенденцій [Електр. ресурс] / - Режим доступу: <http://sociology.ucu.edu.ua/jose-casanova-lecture-2016/>

⁶ Тейлор Ч. Цит праця. - С.17

Чи пройшла Україна вповні процес відокремлення церкви і держави, як західні країни, а тому відносини між цими двома суб'єктами базуються на принципах партнерства? Чи готова держава і церква бути партнерами - за рівнем освіти, за рівнем розуміння спільних проблем, за презентацією, за здатністю формувати і формулювати життєві сенси для країни? Чому й досі присутність церкви в публічному просторі сприймається як середньовіччя і клерикалізація, а дії деяких державних структур - як советські методи боротьби із релігією?

Багато запитань, саме тому нам близький заклик дисертантки: проблематика десекуляризації вимагає додаткового дослідження для визначення подальших тенденцій. Але автор має право на власну думку, яку прагне аргументовано довести. Вона стала повноправним учасником наукової дискусії щодо складних процесів суспільно-релігійного життя. Ця дискусія не завершується захистом даної дисертації, вона лише розгортається. Зокрема, не можемо не згадати напрацювання академічних релігієзнавців, зокрема П.Яроцького, А.Колодного, П.Павленка, В.Шевченка, М.Черенкова, О.Сагана та ін., колективну монографію "Водоразделы секуляризации: западный цивилизационный проект и глобальные альтернативы" (О.Білокобильський, В. Левицький, Р. Халіков та ін. (К., 2017), книгу В.Єленського "Велике повернення: релігія у глобальній політиці та міжнародних відносинах кінця ХХ – початку ХХІ століття" (Львів, 2013), статті Виговського, Панкова, Ф. Шандора, Г.Коваленка "Секуляризація як внутрішня проблема Церкви" та ін.

Нас не може не надихати прилив молодих і широко мислячих інтелектуалів, справжніх науковців, небайдужих до предмету своїх досліджень, які пропонують нові концепції і методології, чим вносять реальний теоретичний і практичний вклад у вітчизняне релігієзнавство. Дисертація Т.Калениченко має безумовну цінність для науки. Можна погравно перераховувати авторські здобутки (але тоді прийшлося б законспектувати всю дисертацію), які дають право оцінити роботу позитивно. Це і добре знання теоретичних джерел мовою їх написання (як правило, англійською), це і опанування концептуального багатства зарубіжної науки про релігію та введення його у вітчизняний науковий обіг, це і осмислення власне українських реалій (Майдан, війна, капеланство, національно-релігійні рухи, діалогові методики тощо), це і включення - активне і спостережне - до самих релігійних процесів, практична участь у розв'язанні конфліктів (загальних і з релігійною складовою).

Перераховане не означає, що всі питання розв'язані, а всі завдання вирішені. Чи не найскладнішою для багатьох науковців залишається проблема методології свого дослідження, тобто визначення тих способів і прийомів, які нададуть можливість найоб'єктивнішого пізнання і розуміння об'єкту вивчення. Автор пропонує міждисциплінарну методологію, яка базується на синтезі якісної соціології, антропології та конфліктології релігії. Пишучи про те, що "методологічною основою цієї дисертаційної роботи є соціологія релігії з суміжними дисциплінами", постає питання про присутність філософії серед тих суміжних дисциплін, бо ж робота подається на здобуття наукового ступеня кандидата **філософських наук**. Як на мене, філософічність роботи потребує доопрацювання.

Незважаючи на дискусію, яку викликали деякі положення дисертації Т.Калениченко, треба визнати, що висновки, до яких дійшов автор, серйозно обґрунтовані, є результатом осмислення великого масиву конкретного матеріалу. Автореферат відображає основні положення дисертації, де зазначені необхідна кількість наукових публікацій, планомірні виступи на конференціях, на яких було апробовано результати дослідження. Дослідження виконано на високому науковому

рівні. В особі дисертанта наука отримала гідного дослідника, який критично і творчо переосмислив досягнення теоретиків і практиків релігієзнавства. Без сумніву, дисертаційна робота "Релігійна складова суспільно-політичного конфлікту кінця 2013-2017 рр. в Україні" є самостійною та завершеною науковою працею і відповідає всім вимогам до дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановами КМУ № 656 від 19.08.2015 р., № 1159 від 30.12.2015 р. та № 567 від 27.07.2016 р.), а її автор – Калениченко Тетяна Андріївна заслуговує на присудження їй наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.11 – релігієзнавство.

Офіційний опонент, доктор філософських наук,
зав. відділом філософії та історії релігії Відділення релігієзнавства
Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України

Филипович

професор Л.О.ФИЛИПОВИЧ

Филипович Л.О.
Л.О. Филипович